

Erken Cumhuriyet Dönemi İşçi Yerleşkesini Hegemonya Kavramı Üzerinden Düşünmek

Esra DUYGUN^{1*}, Duygu KOCA²

Öz

Konut, barınma işlevinin ötesinde, toplumsal ilişkilerin kurulduğu ve yeniden üretildiği bir alan olarak tarih boyunca farklı anlamlar taşır. Sanayi Devrimi'nin iş ve iş dışı yaşamı iç içe geçirdiği koşullarda, konutun anlamı da dönüşür, fabrikanın uzantısı haline gelerek gündelik yaşamın ve toplumsal ilişkilerin yeniden örgütlendiği bir mekâna evrilir. Fabrikaların çevresinde gelişen konutlar, sosyal tesisler ve ortak alanlar işverenin işçi üzerinde denetim ağını genişletir, iş ve işverene olan bağımlılık ekonomik olmanın yanı sıra mekânsal, psikolojik ve toplumsal boyutlarda da derinleşir. Böylece konut, rızaya dayalı tahakkümün somutlaştığı bir düzenek haline gelir. Bu dönüşüm, Antonio Gramsci'nin hegemonya kavramı aracılığıyla daha açık biçimde kavranabilir. Gramsci, tahakkümün baskıdan ziyade rıza yoluyla kurulduğunu vurgular, onun politik toplum–sivil toplum ayrımı, yönetsel ve toplumsal iktidar ilişkilerinin mekânsal boyutlarını çözümlenmeye imkân verir.

Çalışma, Gramsci'nin hegemonya kavramsallaştırmasındaki politik toplum, sivil toplum ve hegemonik aygıtlar arasındaki ilişkileri, fabrika yerleşiminin mekânsal örgütlenişini üzerinden yeniden yorumlar. Bu çerçevede, zoru kurumsallaştıran yapılar ile rızayı üreten mekânsal düzenlemeler, fabrikanın toplumsal alanında iç içe geçer. İşçi konutu, bu ilişkiler içinde hiyerarşileri görünür kılan, aidiyeti pekiştiren ve bağımlılığı derinleştiren bir hegemonya aygıtı olarak işler.

Konutun bu bağlamda geçirdiği yapısal ve anlamsal dönüşümler, üretim mekânına bağlı ilk yerleşke örneklerinin görüldüğü Erken Cumhuriyet dönemi üzerinden tartışılmıştır. Çalışma, Sümerbank öncülüğünde erken Cumhuriyet sanayileşme politikaları çerçevesinde kurulan iki öncü sanayi yerleşkesini —Kayseri Sümerbank Bez Fabrikası (1935) ve Karabük Demir Çelik Fabrikası (1938) — karşılaştırmalı biçimde ele alır. Kayseri örneği, fabrika sınırları içinde örgütlenen yerleşim modeliyle üretim ve barınmanın aynı sistemde bütünleştiği yapıyı temsil ederken; Karabük, fabrika dışına taşan ve kentsel dokuya eklemlenen yerleşim modeliyle bu yapının farklı örgütlenme biçimini ortaya koyar. Bulgular, işçi konutunun barınmanın ötesinde aidiyet, disiplin ve bağımlılık üreten bir hegemonya aygıtı olduğunu, hegemonyanın ise fabrikanın mekânsal sınırına göre farklı biçimlerde görünür hale geldiğini göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Hegemonya, Gramsci, İşçi Konutu, Kayseri Sümerbank Bez Fabrikası, Karabük Demir Çelik Fabrikası

¹ Başkent Üniversitesi, İç Mimarlık ve Çevre Tasarımı Bölümü, Ankara, Türkiye (ORCID NO: 0000-0001-9274-301X)

*İlgili Yazar/Corresponding author: esraduygn@gmail.com

² Hacettepe Üniversitesi, İç Mimarlık ve Çevre Tasarımı Bölümü, Ankara, Türkiye (ORCID NO: 0000-0003-4176-8115)

Thinking the Workers' Settlement of the Early Republican Period Through the Concept of Hegemony

Abstract

Throughout history, housing has carried meanings beyond mere shelter, functioning as a space where social relations are formed and reproduced. During the Industrial Revolution, when work and daily life became intertwined, the meaning of housing also changed: it evolved into an extension of the factory, a space where everyday life and social relations were reorganized. The houses, social facilities, and communal areas developed around factories expanded the employer's control over workers, deepening dependence not only economically but also spatially, psychologically, and socially. Thus, housing became a mechanism in which domination based on consent was materialized. This transformation can be better understood through Antonio Gramsci's concept of *hegemony*, which emphasizes that domination is maintained not only through coercion but also through consent. His distinction between political and civil society makes it possible to analyze how mechanisms of control and consent are spatially organized.

This study reinterprets the relationships between political society, civil society, and hegemonic apparatuses in Gramsci's framework through the spatial organization of factory settlements. Within this context, the structures that institutionalize coercion and the spatial arrangements that generate consent intertwine in the social sphere of the factory. Workers' housing functions as a hegemonic apparatus that reveals hierarchies, reinforces belonging, and deepens dependence.

The study discusses these structural and spatial transformations through early Republican examples, where the first factory-based settlements were established in Turkey. It compares two pioneering industrial settlements founded under Sümerbank's leadership — the Kayseri Sümerbank Textile Factory (1935) and the Karabük Iron and Steel Factory (1938) — which represent different spatial models of the same industrial ideology. The findings indicate that workers' housing operates as a hegemonic tool producing belonging, discipline, and dependence beyond its basic shelter function, and that hegemony becomes more visible or more subtle depending on the spatial boundaries of the factory.

Keywords: Hegemony, Gramsci, Workers' Housing, Kayseri Sümerbank Textile Factory, Karabük Iron and Steel Factory

1. Giriş

Sanayi Devrimi öncesinde özel yaşam ile mesleki yaşam mekânsal olarak ayrılmamış, üretim için ayrı bir mekân tanımlanmamıştır. Aries'in de belirttiği gibi insanlar bu dönemde büyük odalarda yemek yer, uyur, çalışır ve konuk ağırlar, gündelik yaşamın çoğu işlevi aynı mekânda iç içe sürdürülürdü (Aries, 1962, s.394). Zanaatkarlar üretimi evde gerçekleştirerek hem ürün hem de üretim süreci üzerinde tam denetime sahip olurlardı. Sanayi Devrimi etkisi ile atölyelerin ve fabrikaların kurulması üreticinin ürün üzerindeki denetimini zayıflatmaya başlar. Ancak ev ve ev atölyeleri, yaygın ve dağınık yapıları nedeniyle üzerinde tam bir denetim kurulmasına izin vermez. Bu durum, üretimin dağınıklığından kaynaklanan gecikmeler, hammadde kayıpları ve işverenin kontrol edemediği farklı gelir stratejileriyle sonuçlanır. Barınma ile üretim arasındaki bu gerilim, kapitalist sistemin işleyişi açısından ekonomik ve denetlenebilir üretim mekânlarının geliştirilmesini kaçınılmaz hale getirir (Acar, 1983, s. 17). Foucault'nun işaret ettiği gibi,

atölye ve fabrikanın yükselişi homojen ve iyi tanımlanmış imalat mekânlarının oluşumudur. Bu yalnızca bir ölçek genişlemesi değil, aynı zamanda bir denetim rejimidir (Foucault, 1991, s. 142). Bu çerçevede üretim, mekâna içkin biçimde yeniden örgütlenir: iş akışları standardize olur, gözetim yoğunlaşır ve işçilerin üretim mekânına bağlı konutlarda yaşamaya başlamasıyla, işyeri–konut ayrımı belirsizleşir. Sanayi Devrimi, fabrika ve atölye gibi endüstriyel yapı tipolojileri ile bunlara eşlik eden işçi konutları gibi yeni yerleşim tipolojileri ortaya çıkarır.

Bu alandaki ilk büyük adım tekstil sektöründe atılır. İngiliz iş adamı Richard Arkwright, su gücüyle çalışan dokuma makinesini geliştirerek 1770 ve 1780’lerde modern fabrikanın oluşmasına öncülük eder. Yeni dokuma tezgahlarının fabrikalarda kullanılmaya başlanmasıyla birlikte, tekstil üretimi ev atölyelerinden modern fabrikalara taşınır (Kessler, 2009, s. 31). Bu dönüşüm, çok daha büyük bir işgücü ihtiyacını doğurur, kentlerdeki nüfus yetersiz kalınca kırsal bölgelerden kente göç hızlanır. Bu noktada yalnızca işçilerin barınmasına yönelik konutların inşası değil, üretim mekânının kendisi de dönüşmeye başlar. Tekil bir üretim alanı olmaktan çıkarak işçilerin gündelik yaşamını da içine alır; konutlar, sosyal tesisler ve ortak toplumsal alanlar fabrikanın yanına eklenir. Cromford’daki Arkwright yerleşimi bu sürecin erken örneklerinden biridir. 1776’dan itibaren inşa edilen üç katlı işçi evleri, küçük bahçeler, okul ve kilise ile fabrikanın çevresinde işçilerin barınma ve gündelik yaşamını bir arada kurgulayan bir yerleşim oluşturur (URL-1).

Arkwright’ın başlattığı model, zamanla fabrika çevresinde çalışanlara özel yerleşimlerin yaygınlaşmasıyla kurumsallaşır. İşveren, işçiye yalnızca bir iş değil, barınma, eğitim, sosyal tesis ve benzeri hizmetler de sunar. Karşılığında işçi, emeğini ve gündelik yaşamını bütünüyle üretim alanına taşır. Böylece fabrikanın işleyişi toplumsal bir düzenek olarak rıza ve zor/tahakküm ilişkileri üzerinden şekillenir.

Bu noktada Antonio Gramsci’nin hegemonya kavramı, işçi konutlarını ve yerleşimlerini çözümlmek için verimli bir zemin sunar. Gramsci’de hegemonya, zor aygıtlarının ötesinde, politik toplum ile sivil toplumun birlikte ürettiği bir rıza düzenine işaret eder; bu nedenle devlet, gündelik yaşamı örgütleyen ve meşrulaştıran bir ilişkiler ağı olarak kavranır. Bu çerçevede modernite, yeni mimari biçimlerin ya da çağdaş yaşam imgelerinin ortaya çıkışının yanı sıra, çalışma, barınma, eğitim, sağlık ve gündelik hayatın yeniden düzenlenmesiyle kurulan toplumsal bir model olarak düşünülmelidir. Sanayi Devrimi’yle belirginleşen mekânsal dönüşüm de bu modelin somut ifadelerinden biridir. Üretim alanı çevresinde konut, sosyal tesis ve ortak yaşam mekânlarının örgütlenmesi, toplumsal yaşamın standartlaştırılması ve disipline edilmesi sürecine eşlik eder. Bu işleyiş, baskı ve doğrudan denetimin yanı sıra, işçilere sunulan barınma, sağlık, eğitim ve sosyal olanaklar üzerinden de kurulur. Çalışma, Gramsci’nin hegemonya kavramsallaştırmasında yer alan temel unsurları –politik toplum, sivil toplum ve hegemonik aygıtlar– fabrika yerleşiminin mekânsal örgütlenmesi üzerinden yeniden düşünür. Politik toplumun “zor” yönü, üretim sürecini ve gündelik yaşamı düzenleyen kurumsal otoritede; sivil toplumun “rıza” yönü ise bu olanaklar aracılığıyla biçimlenen gündelik yaşam pratiklerinde ifadesini bulur. Bu bağlamda fabrika yerleşimi, zoru kurumsallaştıran yapılar ile rızayı üreten mekânsal düzenlemelerin kesiştiği bir toplumsal alan olarak ele alınır. Dolayısıyla çalışma, fabrikayı kendi toplumsal düzenini kuran bir mikro-toplum olarak değerlendirir ve hegemonik düzenin işçi konutları aracılığıyla mekânsal düzlemde nasıl yeniden üretildiğini sorgular. Çalışma, konutun bu bağlamda geçirdiği yapısal ve anlamsal dönüşümleri, üretim mekânına bağlı ilk yerleşke örneklerinin ortaya çıktığı Erken Cumhuriyet dönemi üzerinden okur. Bu anlamda Erken Cumhuriyet döneminde işçi yerleşkeleri, yalnızca sanayi üretimini destekleyen yapılar

değil, modern toplum modelini gündelik yaşam ölçeğinde örgütleyen ve meşrulaştıran devlet destekli hegemonik araçlar olarak ele alınmalıdır.

Erken Cumhuriyet döneminde devlet eliyle yürütülen sanayileşme politikalarının kurumsal taşıyıcısı olan Sümerbank'tır. KİT (Kamu İktisadi Teşekkülleri) yapılanması içinde ayrıcalıklı bir konuma sahip olan kurum, devlet politikalarının etkin biçimde benimsendiği dönemin doğrudan bir yansıması olarak kabul edilir (Arıtan, 2009, s.177-178). Sümerbank, devlet sermayesiyle kurulacak sanayi işletmelerinin projelenmesi, inşası ve yönetimi yanında, fabrikalar için işgücü yetiştirilmesi ve sanayi kredilerinin sağlanması gibi çok yönlü görevler üstlenir (Tezel, 2001, s.331; Toprak, 1988, s.31; Arıtan, 2009, s.178). Bu kurumsal yapı, sanayi yerleşmelerinin üretim, barınma ve sosyal yaşamı da kapsayan bütüncül bir programla ele alınmasının zeminini oluşturur.

1930'lar boyunca yürütülen değerlendirmeler sonucunda, Sovyetler Birliği'nden gelen teknik heyet, Türkiye'nin sanayileşme hedefleri doğrultusunda Kayseri ve Nazilli'de dokuma, Karabük'te ise demir-çelik tesislerinin kurulmasını önerir. Bu öneri hem Sümerbank'ın tekstil yerleşmelerini hem de ağır sanayi odaklı yeni üretim örgütlenmelerini şekillendiren temel planlama stratejisini belirler. Sümerbank'ın öncülüğünde kurulan fabrika yerleşmeleri —Kayseri, Malatya, Konya Ereğli, Bursa Merinos ve Karabük— devletçilik politikaları bağlamında modern yaşamın mekânsal kurgusunu tanımlayan öncüller niteliğindedir (Arıtan, 2009, s.178).

Bu yerleşmeler arasında Kayseri Sümerbank Bez Fabrikası, Sümerbank'ın ilk üretim tesisi olarak fabrika-içi yerleşme tipinin kurucu örneğini oluşturur. Karabük Demir-Çelik Fabrikası ise aynı ideolojik zemin üzerinde, ağır sanayi ve kentsel eklemlenme mantığıyla biçimlenen fabrika-dışı yerleşme modelini temsil eder. Bu doğrultuda çalışma, üretim ve barınmanın aynı sistem içinde bütünleştiği fabrika-içi model (*Kayseri Sümerbank Bez Fabrikası*) ile kentsel dokuya eklemlenen fabrika-dışı model (*Karabük Demir-Çelik Fabrikası*) örneklerini karşılaştırmalı biçimde ele alır ve hegemonik düzenin mekânsal işleyişini iki farklı yerleşim tipi üzerinden çözümlenmeyi amaçlar.

İnceleme, tarihsel nitelikleri nedeniyle bir bölümü dönüşmüş ya da günümüze ulaşmamış yerleşmelere ilişkin mevcut planlar, cephe çizimleri, görseller ve yazılı kaynaklar üzerinden yürütülmektedir. Bu nedenle çalışma, yeni bir envanter oluşturmaktan çok, farklı kaynaklarda yer alan mekânsal verileri karşılaştırmalı bir okuma içinde ilişkilendirerek hegemonik düzenin mekânsal kuruluşunu tartışmayı amaçlar. Bu yaklaşım, söz konusu yerleşmeleri hegemonya kavramı bağlamında birlikte düşünerek, üretim, barınma ve gündelik yaşam arasındaki mekânsal hiyerarşilerin nasıl kurulduğunu daha açık biçimde tartışmaya imkân verir.

Her iki örnek, yerleşmelerdeki mekânsal hiyerarşinin nasıl kurulduğunu izlemeye imkân veren sekiz ölçüt üzerinden değerlendirilmiştir: (1) kullanıcı profili, (2) konum-araç/yaya yolu ilişkisi, (3) sosyal alanlarla ilişki, (4) cephe özellikleri, (5) kat sayısı, (6) daire büyüklüğü (m²), (7) oda sayısı ve (8) mekânsal olanaklar. Bu ölçütler; kullanıcı ve konum ilişkileri, yaşam standardını belirleyen mekânsal özellikler ve statünün biçimsel ifadesi olmak üzere üç düzlemde bir araya gelir. Konum ve ulaşım ilişkileri denetim, yakınlık ve mekânsal hiyerarşi biçimlerini; sosyal alanlarla ilişki aidiyet, katılım ve dışlanma pratiklerini; cephe özellikleri ise statünün temsili ve mekânsal farkların nasıl görünür kılındığını tartışmaya açar. Böylece karşılaştırma, konut tipleri arasındaki fiziksel farkları sıralamaktan çok, bu farkların hegemonik örgütlenme içindeki işlevini değerlendirmeye yönelir.

Mevcut yazında (Asıliskender, 2009a; Öktem 2009; Kök, 2023; Kevseroğlu, 2011, Doğan, 2009) Erken Cumhuriyet dönemi fabrika yerleşmeleri genellikle modernleşme

ideolojisinin mekânsal tezahürleri olarak ele alınır. Bu çalışmalar, söz konusu yerleşkeleri buldukları kentleri dönüştüren, çağdaşlaşma hedefini toplumsal yaşama taşıyan modernite söylemi üzerinden okur. Yerleşkeler bu çerçevede, yeni Cumhuriyet'in üretim ve kültür politikalarını aynı anda görünür kılan sosyal ve mekânsal organizasyonlar olarak tanımlanır. Bu yaklaşım, dönemin modernleşme idealini anlamak açısından kuşkusuz değerlidir. Ancak bu çalışma, modernite söyleminin ötesine geçerek, fabrikanın kente etkisinden çok yerleşke içinde biçimlenen toplumsal ilişkiler ve mekânsal hiyerarşiler üzerine odaklanır. Çünkü burada birey, modern düşüncenin akılcı öznesi olarak değil, ekonomik gücü ve sınıfsal statüsü üzerinden tanımlanır (Asiliskender, 2009b, s. 114). Dolayısıyla fabrika yerleşkesine bağlı konutlar, modernliğin sembolü olmaktan çok, sınıfsal ayrımların mekânsal biçimlenişine aracılık eden bir hegemonik alan olarak ele alınır. Bu çalışma, mevcut yazında çoğunlukla modernleşme söylemi içinde ele alınan bu yerleşkeleri, Kayseri ve Karabük örnekleri arasında kurduğu karşılaştırmalı ilişki üzerinden hegemonya kavramı bağlamında yeniden düşünmeyi önerir. Bu yolla, üretim, barınma ve gündelik yaşam arasındaki ilişkinin mekânsal hiyerarşiler ve farklılaşmış aidiyet biçimleri üzerinden nasıl kurulduğu daha görünür hale gelir.

2. Gramsci ve Hegemonya

'Lider' ve 'yöneten' anlamına gelen Yunanca 'egemonia' kelimesinden türeyen hegemonya kavramı, Antik Yunanda bir devletin diğer devletler üzerindeki askeri-diplomatik üstünlüğünü ifade eder (Fontana, 2008, s. 81-82; Sancaktaroğlu Bozkurt, 2021, s. 253; Güler, 2019, s.17-18). 19. yüzyılda kavramın 'siyasal üstünlük' anlamı öne çıkarken 1890'lardan itibaren Rus sosyal demokrat yazınında proletaryanın siyasal önderliği tartışmalarında kullanılarak Marksist bir nitelik kazanır (Anderson, 1988, s. 30; Sancaktaroğlu Bozkurt, 2021, s. 253; Laclau ve Mouff, 2015, s. 31; Güler, 2019, s.19). Bu tartışmaların belirginleştiği noktada Lenin, *hegemonya* kavramını proletaryanın özellikle köylü sınıfı başta olmak üzere diğer toplumsal kesimlerle ittifak kurarak onlara politik önderlik etmesi ve bu yolla toplumsal iktidarı üstlenmesi biçiminde ele alır. 20. yüzyılda ise Antonio Gramsci, 1929–35 tarihli *Hapishane Defterleri*'nde kavramın kapsamını sınıflar arası ilişkiler ve kültürel düzleme taşıyarak, yalnızca proletaryaya özgü bir strateji olmaktan çıkarır, yöneten tüm sınıfların baskı ve özellikle rıza aracılığıyla kendi dünya görüşlerini topluma yayma kapasitesi olarak tanımlar (Güler, 2019, s.18-19; Anderson, 1988, s.41).

Gramsci, güç kullanımı ve iktidarın işleyiş biçimleri üzerine düşüncesinde hegemonya kavramını merkeze yerleştirir. Böylece hegemonya, güçlerin karşılıklı etkileşimini ve iktidar ilişkilerinin toplumsal düzlemde nasıl kurulduğunu çözümlenmeye olanak tanıyan kavramsal bir çerçeveye dönüşür (Bükrücü Kazkondu ve Aydilek, 2005, s. 10; Tazefidan ve Porsuk, 2023, s. 1532). Bu çerçevede Gramsci, toplumsal yapıyı iki temel üst yapısal düzey üzerinden açıklar: sivil toplum (kilise, sendikalar, okullar vb. rıza aygıtları) ve politik toplum (hukuki, askeri vb. düzenlemelere yönelik zor aygıtları). Bu iki düzeyin bütünlüğü devletin yapısını oluşturur (Gramsci, 1971, s.145). Gramsci'ye göre iktidar, yalnızca politik toplumun zor araçlarıyla değil, sivil toplumun rıza mekanizmaları aracılığıyla da işler. Dolayısıyla egemen sınıfın iktidarını meşrulaştırıp sürdürmenin ötesinde, yönetilen kesimlerin rızasını inşa etmeye yönelik kuramsal ve pratik mekanizmalar devreye girer (Gramsci, 1971, s.244).

Bu anlayışta devlet, tepeden baskı uygulayan bir zor aygıtı olmanın ötesinde, toplumsal koşullarla uyumlu biçimde işleyen rıza üretim süreçleriyle iç içe geçmiş dinamik bir yapı olarak kavranır (Gramsci, 1971, s.145; Thomas, 2009 s. 201). Hegemonyanın işleyişine

dair temel ilkeler, rıza ile zor arasındaki diyalektik ilişkiyi ortaya koyar (Kimyon, 2021, s.85-86).

İktidarın zoru meşrulaştırması, ancak yönetilenlerin asgari düzeyde rızasını içeren koşullar altında mümkündür (Poulantzas, 2014, s.119). Gramsci'nin bu noktadaki temel katkısı, rıza ile zorun, hegemonya ile tahakkümün karşıt değil, hegemonik aygıtlar aracılığıyla işleyen birbirini koşullayan diyalektik unsurlar olarak işlediğini göstermesidir (Thomas, 2009, s.231–237). Hegemonya, bu iki gücün dengesiz fakat sürekli yeniden kurulan etkileşimiyle biçimlenir; zor, rızayı tamamlayan ve onunla var olan bir unsurdur (Kimyon, 2021, s.86).

Bu çerçevede Erken Cumhuriyet bağlamı, Gramsci'nin hegemonya kavramı yanında "bütünleşik devlet", "pasif devrim" ve "tarihsel blok" kavramlarıyla da düşünülebilir. Gramsci'nin devleti politik toplum ile sivil toplumun bileşkesi olarak kavrayan yaklaşımı, zor ile rızanın aynı toplumsal düzen içinde nasıl birlikte işlediğini anlamaya imkân verir (Gramsci, 1971, s.145). Benzer biçimde, pasif devrim ve tarihsel blok kavramları, siyasal dönüşüm ile toplumsal yeniden örgütlenme süreçlerini tarihsel ve mekânsal özgüllükleri içinde düşünmeye elverişli bir çerçeve sunar (Kipfer, 2013, s. 85–86). Bu noktada Foucault ile Gramsci, iktidarın farklı fakat kesişen boyutlarını görünür kılan iki düşünme hattı sunar. Foucault, iktidarın toplumsal yaşamın karmaşık mekanizmalarına yayılan işleyişini öne çıkararak, beden, zaman ve mekân üzerinde kurulan disiplin tekniklerine dikkat çeker; bu yönüyle iktidarın gündelik yaşam içindeki kurumsal ve mekânsal düzenleyişini görünür kılar (Daldal, 2014, s. 149-150). Gramsci ise bu işleyişin, sivil toplum ile politik toplum arasındaki ilişkiler içinde, ideoloji, ortak kabuller ve rıza üretimi aracılığıyla nasıl toplumsal meşruiyet ve süreklilik kazandığını açıklamaya imkân verir (Daldal, 2014, s. 156-167; Demirović, 2009, s. 4-8). Bu nedenle işçi yerleşkeleri hem iktidarın mekânsal tekniklerinin işlediği hem de hegemonik ilişkilerin gündelik yaşam içinde kurulduğu alanlar olarak değerlendirilebilir.

Rıza ve zorun bu karşılıklı işleyişi, iktidarın düşünsel ve kurumsal alanların ötesine geçerek toplumsal mekânın biçimlenişinde de izlenebilen bir örgütlenme mantığına işaret eder. Bu yönelim, hegemonya tartışmalarına ekonomik, politik ve tarihsel boyutların yanında mekânsal dinamikleri odağa alan çalışmalara da zemin hazırlar. Kipfer (2013), Gramsci'nin temel kavramlarının özünde coğrafi ve mekânsal olduğunu ileri sürer ve şehir–kır diyalektiğine odaklanarak hegemonik projelerin amacının bu mekânsal bölünmeleri dönüştürmek olduğunu vurgular. Benzer bir yaklaşımla Jessop (2005), Gramsci'nin düşüncesinde tarihsel olduğu kadar mekânsal bir boyut bulunduğunu; yer, mekân ve ölçek kavramlarının aydınlar ve sınıf mücadelesi analizlerine içkin olduğunu vurgular. Böylece hegemonya mücadelesinin somut yerlerde ve farklı ölçeklerde yürütüldüğünü gösterir. Hart (2013), Gramsci'nin dil teorisini merkeze alarak, *egemonia*, *prestigio* ve *fascino* kavramlarının iktidarın kurulma biçimlerini açıklayan mekânsal–coğrafi eklemlenme pratikleri olduğunu belirtir. Bu yaklaşımlar, Gramsci'nin hegemonya düşüncesinde üretim ilişkilerinin ekonomik yapılarla birlikte mekânsal bir örgütlenme biçimi olarak da kavrandığını gösterir. Fabrika yerleşkesi, bu örgütlenmenin en somut örneklerinden biridir: üretim, barınma ve gündelik yaşam alanlarını aynı sistem içinde bir araya getirerek hem zoru hem de rızayı mekânda kurar.

3. Türkiye'de İşçi Konutunun Ortaya Çıkışı

Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte, serbest piyasaya dayalı bir ekonomik yapı hedeflenmiş, sanayileşme öncelikle özel teşebbüs eliyle yürütülmek istenmiştir. 1923 İzmir İktisat Kongresi'nde alınan kararlar ve 1927 tarihli Teşvik-i Sanayi Kanunu bu yaklaşımın temel adımları olmuştur. Kanun; vergi muafiyetleri, devlet arazilerinden yararlanma ve kredi

desteği gibi ayrıcalıklarla özel yatırımı teşvik etmeyi amaçlamıştır (Asiliskender, 2002, s.44). Ancak yerli sermayenin sınırlı birikimi nedeniyle bu dönemde sanayi beklenen ölçüde gelişmemiştir (Kuruç, 1999, s.23-26; Sönmez, 1999, s. 5-8). 1929 Dünya Ekonomik Bunalımı, Türkiye'yi de etkileyerek ekonomik modeli kökten değiştirmiştir. 1930'larla birlikte özel sermaye temelli ekonomi yerini devletçi sanayileşme politikalarına bırakmıştır (Asiliskender, 2002, s.45; Boratav, 1993, s. 45). 1933 yılında yürürlüğe konan Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı ile hammadde ülke içinde bulunan alanlarda (dokuma, maden, selüloz, kimya) sanayi tesisleri kurmak, tekstil, şeker, demir-çelik gibi temel tüketim mallarına odaklanılarak üretimi ithalata bağımlı olmaktan çıkarmak ve sanayi tesislerini hammadde ve işgücü kaynaklarına yakın bölgelerde konumlandırmak amaçlanmıştır. 1930'lardan itibaren devlet eliyle kurulan fabrika yerleşkelerinde konutlar, okullar, sinemalar, sosyal tesisler gibi alanlarla birlikte bütüncül bir yaşam alanı oluşturulmuş, bu yerleşkeler Anadolu'da Kayseri, Zonguldak ve Malatya gibi kentlerin modernleşmesinde öncü rol oynamıştır (Asiliskender, 2002, s.46-48). Böylece devlet, sanayileşmeyi ekonomik hedeflerle sınırlı görmemiş; onu toplumsal ve mekânsal bir modernleşme projesi olarak ele almıştır. Ancak bu çağdaşlaşma hamlesi pratikte, üretim süreciyle gündelik hayatın aynı mekânsal örgütlenme içinde bütünleştirildiği disiplinler ve hiyerarşik bir yaşam düzeni yaratmıştır.

Böylece devlet, sanayileşmeyi yalnız ekonomik değil, toplumsal ve mekânsal bir modernleşme projesi olarak ele almış, ancak bu çağdaşlaşma hamlesi pratikte, üretim süreciyle gündelik hayatın aynı mekânsal örgütlenme içinde bütünleştirildiği, disiplinler ve hiyerarşik bir yaşam düzeni yaratmıştır. Bozdoğan'ın da gösterdiği üzere, 1930'lar Türkiye'sinde modernizm, ulus inşası ile devlet iktidarı arasında kurulan tarihsel ittifak içinde şekillenmiş; Kemalist rejim, toplum mühendisliği ve yukarıdan aşağıya modernleşme eğilimi doğrultusunda mimarlığı yeni bir ulus yaratma programının hem görünür simgesi hem de etkili araçlarından biri olarak benimsemiştir (Bozdoğan, 2012, s. 17-18). Bu çerçevede devletçi sanayileşme, üretim kapasitesini artırmanın ötesine geçerek çalışma alışkanlıklarını, yaşama örüntülerini ve gündelik hayatı yeniden düzenleyen bir yaşam tarzı inşası süreci olarak işler (Bozdoğan, 2012, s. 18). Bu bağlamda Erken Cumhuriyet'in işçi yerleşkelerinde "işveren" figürü, klasik özel sermaye sahibinden çok, devletçi sanayileşme rejimi içinde kurumsallaşmış kamu işletmesi ve onun yönetsel aygıtlarıyla birlikte düşünülmelidir (Boratav, 1993, s. 45; Tezel, 2001, s. 331; Toprak, 1988, s. 31; Arıtan, 2009, s. 177-178). Dolayısıyla burada hegemonya, özel sermayenin tekil tahakkümünden ziyade, devlet eliyle örgütlenen üretim düzeninin çalışma, barınma ve gündelik yaşamı birlikte biçimlendiren kurumsal işleyişi içinde kurulur. Gramsci'nin devlet ve hegemonya kavramları açısından bakıldığında, işçi yerleşkeleri politik toplumun düzenleyici ve disiplinler işlevleri ile sivil toplumun rıza üreten mekanizmalarını aynı mekânsal bütünlük içinde bir araya getiren araçlar haline gelir (Gramsci, 1971, s. 145, 244). Bu nedenle Erken Cumhuriyet dönemi işçi yerleşkeleri, modern toplum modelinin gündelik yaşam ölçeğinde örgütlendiği mekânsal düzenekler olarak okunabilir.

Bu yaşam düzeninin en belirgin mekânsal ifadesi ise üretim mekânı olarak fabrikaya bağlı işçi konutlarıdır. Erken Cumhuriyet dönemi işçi yerleşkelerine ilişkin kapsamlı bir derleme sunan Ali Cengizkan'ın *Fabrikada Barınmak* (2009) adlı çalışması, bu konut tipolojilerini fiziksel çevre ölçeği ile üretim ilişkilerinin bir uzantısı olarak ele alması bakımından önemlidir. Cengizkan, kitabın adına da yansıyan "*fabrikada barınmak*" ifadesinin yalnızca üretim mekânına yakın oturmayı değil; "bu oturmanın varlıksal ve varoluşsal boyutlarına" gönderme yaptığını belirtir. Ona göre, bu durum, "yaşama ve barınma aşamalarının halkalandığı, biçimleyici, oluşturucu, kurucu belirleyicilerin" etkin olduğu bir süreci tanımlar. "Bu belirleyicilerin, bireyin çalışma alanlarının kendi kişisel psişik ve zihinsel dünyasını biçimlemekten, onun beklentilerini oluşturmaya; günlük

yaşantısını ve yeni yaşam biçimlerini kurmaktan bunları yeniden üretmeye kadar bir dizi günlük deneyim alanında etkin olduğunu söylemek olanaklıdır” (Cengizkan, 2009, s.11). Cengizkan, aynı çalışmada işçi konutlarının ideolojik arka planını da iki temel özellik üzerinden tanımlar:

- “a) işçinin sağlığını korumak ve kollamak, işçinin geleceğini ve verimliliğini korumak; kapitalist üretim tarzında bu yaklaşım dolayısıyla da işletmenin rehabilitesini artırmak anlamına geldiği için her dönemde önemsenmiştir.*
b) endüstrileşmenin her döneminde kent konutları/ kır konutları gibi coğrafya ve yer bağımlı ayrımlara dayanan konut tiplerinin yanı sıra; zengin evi/ yoksul evi/ işçi evi/ patron (işveren) evi, memur evi/ yönetici evi gibi çıkış gerekçesi ne olursa olsun, farklı yaşam tarzı kökenli, sınıf ve katman ifadeli, statüye dayalı konut tipleri de mimari tasarım süreçlerine yansımıştır” (Cengizkan, 2009, s.16).

Cengizkan'ın çözümlemesi, işçi konutunu tekil bir barınma biriminin ötesinde emeğini satarak varlık kazanan işçinin üretim sürecine ve işverene olan bağımlılığını mekânsal olarak pekiştiren bir araç olarak konumlandırır. Bu bağlamda, çalışma yaşamındaki konumu, emeği ve toplumsal sınıfı üzerinden tanımlanan işçi, konutla kurduğu ilişkiyi de aynı dolayım ile biçimlendirir. Konut, ekonomik bir imkânolmanın ötesinde, işçiyle işveren arasında süreklilik taşıyan bir bağıllık ve denetim ilişkisinin parçasına dönüşür. Oluşturulmuş düzen, ucuz ya da ücretsiz barınma olanağı aracılığıyla işçinin fabrikaya coğrafi ve toplumsal olarak bağlanmasını sağlar (Cengizkan, 2009, s. 9-17). Bu durum, devlet ya da özel girişim eliyle sağlanan konutların işverenin denetim kapasitesini artırarak işçi üzerinde ekonomik, toplumsal ve psikolojik bir baskı mekanizması oluşturmasıyla örtüşür. Konutla birlikte yerleşke içinde işveren tarafından sunulan eğitim, sağlık ve sosyalleşme birimleri işçi ile birlikte ailesinin de gündelik yaşamını biçimlendirir. Bu olanaklardan vazgeçmemek, işçinin işyerine ve düzenine bağıllılığını pekiştirir (Bakar ve Yamaçlı 2017, s.35). Böylelikle 'sosyal refah' söylemi altında örgütlenen bu mekânsal sistem, üretim ilişkilerinin devamlılığını sağlarken rızanın da yeniden üretildiği bir yaşam biçimini kurar. Dolayısıyla işçi yerleşkesi, üretimle gündelik yaşamın aynı mekânsal bütünlükte kesişerek rızanın örgütlendiği bir toplumsal kontrol mekanizmasına dönüşür.

4. Fabrika İçi Model: Kayseri Sümerbank Bez Fabrikası Lojmanları

Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte Türkiye, siyasal bağımsızlığın ekonomik temellerini güçlendirme sürecine yönelmiştir. Millî Mücadele sonrasında özel girişim öncülüğünde yürütülmeye çalışılan sanayileşme hamleleri, sağlanan teşvik ve desteklere rağmen 1930'lara gelindiğinde Cumhuriyet'in hedeflediği üretim gücüne ulaşamamıştır. 1929 Dünya İktisadi Buhranı'nın etkileriyle birlikte ekonomik kırılganlık derinleşmiş, bu durum kalkınma sürecini devlet eliyle sanayileşmeyi merkeze alan yeni bir ekonomik model arayışına yöneltmiştir (Semiz ve Toplu, 2019, s.31).1933'te hazırlanan Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı ile Sümerbank ve Etibank'ın kurulması, ülke genelinde sanayileşme hamlesinin kurumsal temelini oluşturmaktadır (Asiliskender, 2009b, s.114). Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nın uygulamaya konulmasıyla 1935 yılında kurulan Kayseri Sümerbank Bez Fabrikası, devletçilik ilkesine dayalı sanayileşme politikalarının ilk örneğini oluşturur. Fabrika hem kentle kurduğu fiziksel bağ hem de yerleşke içinde gelişen gündelik yaşam ile erken Cumhuriyet'in toplumsal belleğinde güçlü bir yer edinir (Kök, 2023, s. 2).

Tablo 1, söz konusu altı tip konutun mimari ve toplumsal farklılaşma eksenlerini sekiz ölçüt üzerinden karşılaştırmalı olarak göstermektedir.

Tablo 1. Kayseri Sümerbank Bez Fabrikası Konut Tipleri-Sekiz Ölçüt Karşılaştırılması

<i>konut tipi</i>	2. konum/ araç-yaya yolu ilişkisi	3. sosyal alan ilişkisi	4. cephe özellikleri	5. kat sayısı	7. daire m ²	8. mekansal özellikler
1. kullanıcı				6. oda sayısı		
<i>TIP 1A</i>	üretim alanına yakın, yerleşke ile bağlantılı özerk bir yeşil alan, dolaşım ağına sahip güvenli konum	kültür ve rekreasyon alanlarına yakın mesafede	yatay süreklilik kütlesel farklılıklar ritmik açıklıklar renkli sıva	2	252.92 m ²	- teras
genel müdür				7		
<i>TIP 1</i>	üretim alanına yakın, yerleşke ile bağlantılı özerk bir yeşil alan, dolaşım ağına sahip güvenli konum	kültür ve rekreasyon alanlarına yakın mesafede	yatay süreklilik kütlesel farklılıklar ritmik açıklıklar renkli sıva	2	153.5 m ²	- iç bahçe (mutfaktan doğrudan erişim)
müdür yardımcısı ve bölüm müdürü				5		
<i>TIP 2</i>	üretim alanına yakın, yerleşke ile bağlantılı özerk bir yeşil alan, dolaşım ağına sahip güvenli konum	kültür ve rekreasyon alanlarına yakın mesafede	yatay süreklilik kütlesel farklılıklar ritmik açıklıklar renkli sıva	1	97m ²	- iç bahçe (bloklardan erişim)
idari personel				3		
<i>TIP 3</i>	üretim alanı dışında, güvenlik ve denetim birimine (karakol) yakın konumda	market, kreş, ilkokul, hastaneye yakın, işçi lokali hariç diğer kültür/ rekreasyon alanlarına uzak mesafede	simetrik açıklık ve kütle dizisi, açık renk sıva	1	67.5m ²	- ekim alanı (işçiler tarafından yapılmış) -bodrum katta ortak banyo (5 yıl sonra mutfaklar bölünerek tuvalet ve duş alanı eklenmiştir)
işçi				2		
<i>TIP 4</i>	üretim alanı dışında, bahçe içerisinde araç ve yaya yollarıyla diğer birimlerden ayrı konumda	market, kreş, hastaneye yakın, işçi lokali hariç diğer kültür/ rekreasyon alanlarına uzak mesafede	farklı açıklıklar çıkımlar ve vurgulu betonarme hatılları ile hareketli cephe	1	100m ²	- depo - çamaşırhane
memur ve ustabaşı				2		
<i>TIP 5</i>	genel fabrika yerleşkesinden ayrıştırılmış konumda	yerleşke içi sosyal alanlara uzak mesafede kendi içinde sosyal ihtiyaçlarını çözen kompleks	Uzun yatay blok, simetrik açıklıklar, tanımlı giriş aksı	3	koşuş sistemi - kişi sayısı /oda m ² veri yok	- berber, terzi, yemekhane ve dinlenme odası (ortak kullanım alanları)- fransız balkon
bekar işçi				1 payla- şımli oda		

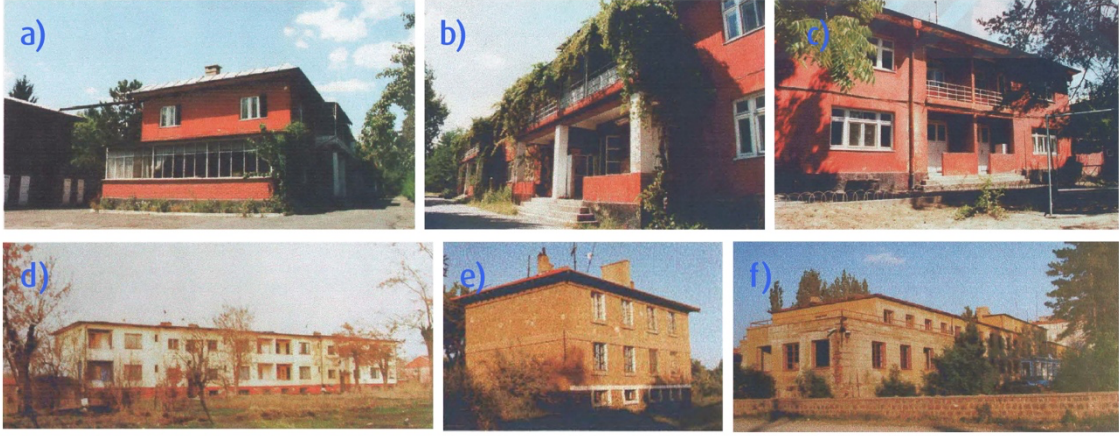
Hegemonik düzenin ilk katmanı, kimin nerede ve nasıl bir mekânda yaşadığıdır. Kayseri Sümerbank yerleşkesinde genel müdürden bekar işçiye uzanan konut dizilimi, üretim hiyerarşisini doğrudan mekâna taşır. Üst düzey idari kadrolara ayrılan konutlar (Tip 1A, Tip 1, Tip 2), üretim alanı sınırları içinde, yerleşkeyle görsel ve fiziksel bağ kuran ancak özerk yeşil alanlarla çevrelenmiş bir konumda yer almaktadır. Bu konumlanma,

yöneticilere hem üretim alanına yakınlık hem de diğer çalışan gruplarından kontrollü bir mesafe sunar. Metrekare ve oda sayısı bakımından geniş ve kullanışlı yaşam alanlarına sahip bu üç tipte, ayrıca teras ve iç bahçe gibi mekânsal ayrıcalıklar da görülür. Ancak bu üç konut tipi kendi içinde de farklılaşır: Tip 1A ve Tip 1 dubleks planlıdır; Tip 1A'da daha büyük metrekare ve oda sayısı ile teras bulunurken, Tip 1'de iç bahçeye mutfaktan doğrudan erişim vardır. Apartman dairesi olan Tip 2'de ise bahçe kullanımı bloklar arası paylaşım ile sınırlanmıştır (Asiliskender, 2002, s.80-83). Bu durum, yöneticiler arasında dahi mekânsal olarak kodlanan bir hiyerarşinin varlığını gösterir.

Tip 3 ve Tip 4, üretim alanının dışına konumlanarak mekânsal ayrıma tabi tutulur. Tip 3 işçi evleri, karakola yakın bir bölgede yer alır, böylece denetim ve gözetim altında konumlanır. Tip 4 memur ve ustabaşı konutları araç ve yaya yollarıyla ayrıştırılmış, bahçe içinde daha tanımlı bir yerleşim düzenine sahiptir. Her iki tipin metrekare ve oda sayıları benzer olsa da mekânsal olanaklar düzeyinde belirgin bir fark ortaya çıkar. Tip 3'te ilk planlamada konut içinde banyo ve tuvalet yer almaz, ortak kullanım alanı olarak bodrum katta çözülmüştür. Daha sonraki yıllarda yapılan tadilatla mutfak alanı bölünerek konut içine WC ve duş eklenmiştir. Ayrıca Tip 3 konutları arasında işçilerin kendi inisiyatifiyle oluşturduğu küçük meyve-sebze ekim alanları, üretim dışı yaşamın bireysel olarak yeniden tanımlandığı, fakat plan dışı kalmış mekânlardır. Tip 4'te ise işveren tarafından tanımlanmış depo ve çamaşırhane birimleri, statüye bağlı olarak sunulan mekânsal olanakların göstergesidir (Asiliskender, 2002, s.86-88).

Bekar işçi konutları (Tip 5), tüm bu yerleşim düzeninin dışında, fabrikanın çeperinde ve bağımsız bir kompleks olarak inşa edilmiştir. Burada 'konut' yaşantısı ortadan kalkar; barınma, disiplinli bir koşu sistemine dönüşür. Yapı içerisindeki berber, terzi, yemekhane ve dinlenme alanları gibi ortak kullanıma açık birimler, bireysel yaşantıyı belirli sınırlar içinde tutar (Asiliskender, 2002, s.90). Sınıfsal ayrışmanın mekânsal örgütlenmesi kendini yerleşke içerisindeki sosyal alanların dağılımında da gösterir. Sosyal alan olarak tanımlanan yapı grupları, yerleşke yaşamının farklı işlevsel katmanlarını temsil eder: Eğitim ve sağlık yapıları (kreş, hastane, ilkökul), kültür ve rekreasyon alanları (lokal, sinema, stadyum, yüzme havuzu) ve işveren tarafından sağlanan gündelik yaşama hizmet işlevler (market, yemekhane, misafirhane).

Tip 1A, Tip1 ve Tip2 konutları, lokal, sinema ve havuz gibi kültürel tesislere en yakın bölgede konumlanarak sosyal alanlarla ilişki bağlamında ayrıcalıklı bir konumda yer alır. Buna karşılık, Tip 3 ve Tip 4 konutları sosyal tesislerden mekânsal olarak uzaklaşır. İşçi aileleri ve ustabaşlarına yakın sosyal alanlar daha çok eğitim ve sağlık yapıları (kreş, yemekhane, market) ile işveren tarafından sağlanan gündelik hizmet alanları (market, yemekhane) biçimde tanımlanmıştır. Ancak memur yemekhanesi, işçi yemekhanesinden ayrı tutulmuş ve sosyal merkez yapısı içinde konumlandırılmıştır. Bu ayrışma, gündelik yaşamın ortak alanlarını dahi statüye göre biçimlendiren bir örgütlenme biçimini gösterir. Bekar işçiler (Tip 5) için sosyal alan ilişkisi tamamen farklı bir yapı sergiler. Fabrika çeperinde, diğer gruplardan mekânsal olarak kopuk biçimde konumlanan bu tipte sosyal alan, dışarıya değil, yapının kendi içindeki yemekhane, terzi, berber ve dinlenme odaları gibi ortak kullanım birimlerine yönelmiştir (Asiliskender, 2002, s.90). Bu alanlar, sosyalleşmeden çok rutin düzenin sürdürülmesine hizmet eden birer işlev birimine dönüşür. Dolayısıyla bu alanlar, üretim birimlerinin tamamlayıcısı olmakla birlikte yerleşkedeki hiyerarşik düzenin bir parçası olarak okunabilir.

Şekil 2. Sümerbank Kayseri Bez Fabrikası Farklı Kullanıcı Gruplarına Ait Konut Tiplerine Konut Ait Cephe Görünüşleri. a) Tip 1A – Genel Müdür Konutu, b) Tip 1 – Müdür Yardımcısı ve Bölüm Müdürü Konutu, c) Tip 2 – İdari Personel Konutu, d) Tip 3 – İşçi Konutu, e) Tip 4 – Memur ve Ustabaşı Konutu, f) Tip 5 – Bekar İşçi Konutu (Asiliskender, 2002, s. 80-90).

Konut tiplerinin cephe dili, yerleşke içindeki hiyerarşik düzenin diğer mekânsal göstergeleri kadar belirgin olmasa da sınıfsal ayrımı dolaylı biçimde görünür kılar (Şekil 2). Yapıların plan tipleri ve kullanıcı profilleriyle paralel biçimde, cephelerde renk, oran, ritim ve kütle düzeni üzerinden kurulan incelikli bir ayrışma görülür. Bu biçimsel tutarlılık, farkı açık biçimde sergilemekten çok, onu yerleşkenin genel estetiği içinde örtük hale getirir. Bu çok katmanlı mekânsal örgütlenme, yerleşkenin işlevsel bir planın ötesinde ideolojik bir düzeni de yansıttığını gösterir.

Kayseri Sümerbank yerleşkesinde hegemonik düzen, konutların konumu, ölçeği ve mekânsal olanak kurgusuyla eşzamanlı işler. Üst düzey yöneticiler (Tip 1A–1–2), aynı bölgede, üretim alanına yakın ve ayrıcalıklı mekânsal olanaklarla konumlandırılarak, aralarındaki mikro farklılıklar (metrekare, plan, bahçe/teras kullanımı) aidiyete dönüşen bir ayrıcalık rejimi içinde rızayı üretir. Üretim alanı dışında yer alan Tip 3–4 konutlarında ise denetim ve erişim koşulları farklı biçimlerde düzenlenir. Tip 3'te sınırlı iç mekân olanakları, karakola yakın konum ve ilk planda özel ıslak hacimlerin olmayışı zoru belirginleştirirken; sonradan yapılan iyileştirmeler ve kullanıcı inisiyatifiyle oluşan küçük ekim alanları, kısıtlı ama görünür bir rıza üretimi sağlar. Tip 4 memur ve ustabaşı konutları, işçilerle aynı bölgede yer almasına karşın hem mekânsal hem sembolik olarak ayrıştırılması hem de işveren tarafından sağlanan planlı ek olanaklar (depo/çamaşırhane) aracılığıyla statüye bağlı bir rıza biçimini kurumsallaştırır. Tip 5 bekar konutları, yerleşkenin çeperinde, koğuş düzeni ve içe kapalı ortak birimleriyle açık disiplini görünür kılar. Burada rıza, sunulan asgari hizmetler üzerinden işlevsel bir bağlılık olarak yeniden kurulur.

Konutların sosyal alanlarla ilişkisi bu katmanları pekiştirir: üst kademe, kulüp ve tesislere yakın ve ayrı erişim imkanıyla örgütlenirken memur–işçi yemekhanelerinin ayrışması, sosyalleşmeyi statüye göre düzenleyen bir işleyiş üretir. Cephe ölçeğinde modernist sadelik, estetik birlik aracılığıyla farkı normalleştirir. Hiyerarşi açık bir göstergeye değil, oran–ritim–kütle ilişkilerindeki incelikli ayrışmalara çekilir. Böylece yerleşke konutları, üretim hiyerarşisini gündelik yaşama tercüme eden bir hegemonik aygıt gibi işler. Rıza ve zor, gruplar ve alt gruplar arasında değişen ağırlıklarla sürekli yeniden birleşir.

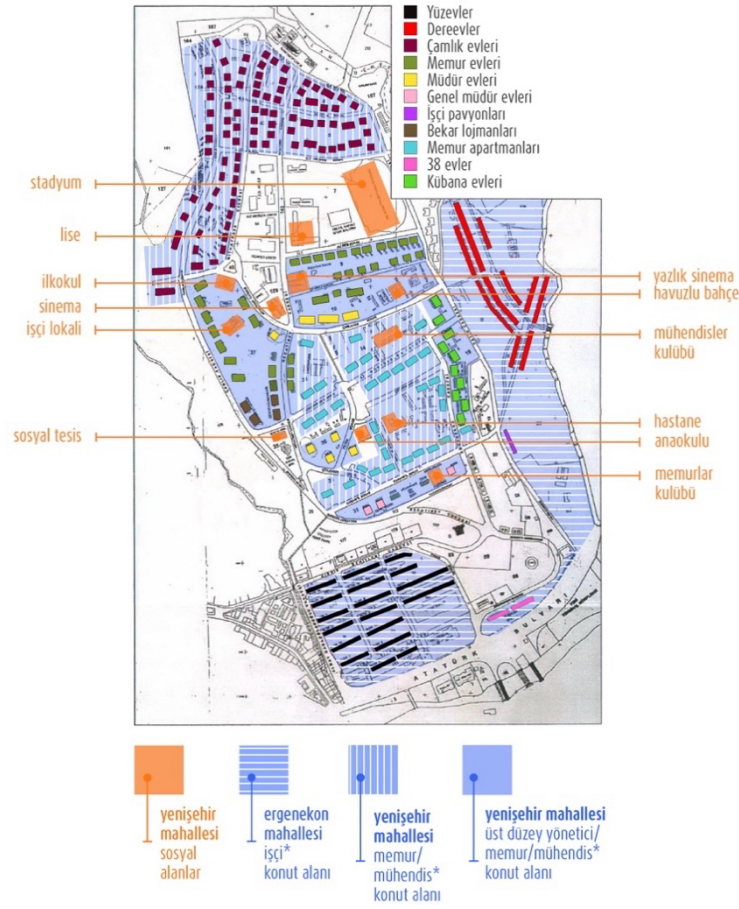
5. Fabrika Dışı Model: Karabük Demir Çelik Fabrikası Yerleşimi

Cumhuriyet'in ilanından itibaren 'kalkınma' yeni rejimin en temel hedeflerinden biri haline gelmiştir. Bu bağlamda demir sanayi, dönemin kalkınma göstergesi olarak görülmüş ve 1925 yılından itibaren devletin gündeminde öncelikli yer tutmaya başlamıştır (Aydın, 2018, s.267). Cumhuriyet yönetimi açısından bir demir-çelik fabrikasının kurulması, ekonomik hedeflerin yanı sıra medeniyet mücadelesinin kazanılmasında vazgeçilmez bir adım olarak değerlendirilmiştir. Başka bir ifadeyle, demir-çelik endüstrisinin inşası, genç Cumhuriyet'in modernleşme ve bağımsızlık idealleriyle özdeşleştirilmiştir. Bu amaçla 1925 yılında yapılan teknik incelemelerde, fabrikanın kurulacağı yerin seçiminde doğal kaynaklara ve ulaşım ağlarına yakınlık belirleyici olmuştur. Yapılan değerlendirmeler sonucunda, maden kömürü havzalarına yakınlığı, demiryolu hattı üzerinde yer alması, işçi iskanına elverişli topografyası ve jeolojik uygunluğu nedeniyle, o dönemde yalnızca 13 haneli küçük bir köy olan Karabük fabrikanın kurulacağı yer olarak seçilmiştir (Öktem, 2004, s. 80).

Sümerbank'ın öncülüğünde Türkiye'nin ilk ağır sanayi hamlesi olarak başlatılan Karabük Demir-Çelik Fabrikası'nın inşasıyla eş zamanlı olarak, fabrikada çalışacak işçi ve mühendisler için fabrika dışında bir yerleşim alanı oluşturulmuştur. Yerleşke, sosyal ve mekânsal hiyerarşiyi gözeterek iki bölge biçiminde kurgulanmıştır (Şekil 3). Fabrikaya yakın konumlanan Ergenekon Mahallesi, alt kademe işçiler için küçük ve basit konutlardan; fabrikanın uzağında konumlanan Yenişehir Mahallesi ise üst düzey idari personel, memurlar ve mühendisler için tasarlanmış daha nitelikli yapılardan oluşur (Öktem, 2004, s. 80–87).

Şekil 3. Karabük Demir-Çelik Fabrika Alanı ve Konut Alanı (Nartkaya ve Dinçer, 2024, s. 10; yazar tarafından yeniden düzenlenmiştir)

Şekil 4. Karabük Demir-Çelik fabrikası Planı ve Fonksiyonel Yapı Gruplaşması (Öktem, 2004, s. 88; yazar tarafından yeniden düzenlenmiştir)

1936–1969 yılları arasında fabrika çalışanları için on bir farklı konut tipi tasarlanmıştır (Şekil 4). Aşağıdaki tablo, bu tiplerin mimari ve toplumsal farklılıklarını sekiz ölçüt temelinde karşılaştırmalı biçimde sunmaktadır.

Tablo 2. Karabük Demir Çelik Fabrikası Konut Tipleri-Sekiz Ölçüt Karşılaştırılması

konut tipi	2. konum/ araç-yaya yolu ilişkisi	3. sosyal alan ilişkisi	4. cephe özellikleri	5. kat sayısı	7. daire m ²	8. mekansal özellikler
				6. oda sayısı		
<i>Genel Müdür Evleri</i>	Yenişehir mahallesi girişi, manzaraya hâkim bir konum, -bahçeyle çevrili bir alanda	sosyal alanların yoğunlaştığı alanın yakınında - memurlar kulübü ve sosyal tesise yakın	Küçük kütle, yatay-düşey denge, sade modernist dil	2	220m ²	- teras - büyük bahçe - merkezi ısıtma
genel müdür				7		
<i>Müdür Evi</i>	Yenişehir mahallesi girişi, bahçeyle çevrili bir alanda	sosyal alanların yoğunlaştığı alanlara çok yakın konumda	ritmik pencere dizisi, sade sıvalı yüzey, yatay süreklilik, kütleli hareket	2	140m ²	- merkezi ısıtma - büyük bahçe - veranda
müdür, idari personel				4/5		

Tablo 2. Karabük Demir Çelik Fabrikası Konut Tipleri-Sekiz Ölçüt Karşılaştırılması (Devam)

<i>konut tipi</i>	2. konum/ araç-yaya yolu ilişkisi	3. sosyal alan ilişkisi	4. cephe özellikleri	5. kat sayısı	7. daire m ²	8. mekansal özellikler
1. kullanıcı				6. oda sayısı		
<i>Memur Evleri</i>	Yenişehir mahallesi merkeze yakın konumda	sosyal alanların yoğunlaştığı alanlara çok yakın konumda	cephe hareketliliği yatay süreklilik, işlevsel sade modernist cephe.	1	90-95 100m ²	- merkezi ısıtma - bahçe
üst düzey memur				3/4		
<i>Kübana Evleri</i>	Yenişehir mahallesi merkeze yakın konumda	sosyal alanlara yakın konumda	Mozaik kaplamalı cephe,cam yüzeyli balkon hattı,metal ızgara formlu cephe kaplamaları	1	100m ²	- merkezi ısıtma - iç mekân detayları (bölücü, mozaik kaplama, aydınlatma)
üst düzey memur mühendis				4		
<i>Bekar Lojmanları</i>	Yenişehir mahallesi merkeze yakın konumda	sosyal tesisin hemen yanında ve diğer sosyal alanlarla ilişkili konumda	yalın ve tekrarlı cephe düzeni	1	oda sistemi - 18-27m ²	- oda içerisinde mutfak bulunmayıp yemek ihtiyacı sosyal tesisten sağlanmakta
üst düzey bekar memur ve mühendis				1		
<i>Memur Apartmanı</i>	Yenişehir mahallesi merkeze yakın konumda	sosyal alanlara yakın konumda	dairesel pencere kullanımı, sade düzenli cephede balkonların içe çekilmesi ile oluşturulan hareketlilik	1	100m ²	- modern iç mekân detayları - fransız balkon
memur				4		
<i>Çamlık Evleri</i>	Yenişehir mahallesi merkeze daha uzak konumda	sosyal alanlara yakın konumda	yalın ve tekrarlı cephe düzeni	1	72m ²	- veranda - ahşap tavan - bahçe
memur ve mühendis				2/3		
<i>38 Evler</i>	Ergenekon mahallesinde, fabrikaya yakın konumda	sosyal alanlardan uzak konumda	balkon çıkmaları De Stijl, Bauhaus	1	70m ²	-
işçi				3		
<i>Yüzevler</i>	Ergenekon mahallesinde, fabrikaya yakın konumda	sosyal alanlardan uzak konumda	sade cephe düzeni	1	72m ²	- küçük bahçe
işçi				2		
<i>Dereevler</i>	Ergenekon mahallesinde, fabrikaya uzak konumda	sosyal alanlardan uzak konumda	sade cephe düzeni	1	yüzevler ile benzer m ² olduğu tahmin edilmekte	- küçük bahçe
işçi				2 (+1 oda ilave edilmiş)		
<i>İşçi pavyonları</i>	Ergenekon mahallesinde, fabrikaya yakın konumda	sosyal alanlardan uzak konumda	sade cephe düzeni	1	koşuş sistemi - kişi sayı oda m ² veri yok	-
bekar işçi				1 payla- şımılı oda		

Yerleşkede konutların konumlanması, Sümerbank işçi yerleşkelerinde olduğu gibi, kıdem ve statü farklarına göre biçimlenen bir planlama anlayışıyla kurgulanmıştır. Bu doğrultuda Yenişehir Mahallesi'nin girişinde, yamacın ilk terasında manzaraya hâkim noktada Genel Müdür Evleri yer alır. Bu evlerin hemen yakınında Müdür Evleri, ardından ise üst düzey memur ve mühendisler için inşa edilen Memur Evleri, Kübana Evleri ve Bekar Lojmanları araziye yerleşir (Kaya, 2011, s.80). Memurlara tahsis edilen apartman tipi konutlar, Yenişehir Mahallesi'nin daha merkezi bir noktasında konumlanırken; Çamlık Evleri mahalle merkezinden daha uzak bir bölgede yer alır. Buna karşın Ergenekon Mahallesi, üretim alanına komşu bölgede konumlanır ve işçi sınıfının barınma kuşağını oluşturur. Bu bölgede yer alan Yüzevler, Dereevler, 38 Evler ve İşçi Pavyonları, konum itibarıyla Yenişehir konutlarından belirgin biçimde ayrışır.

Üst kadrolara tahsis edilen Genel Müdür ve Müdür Evleri, yerleşkenin en yüksek standartlara sahip yaşam alanlarını oluşturur. Buna karşılık üst düzey memur ve mühendisler için tasarlanan Memur Evleri ve Kübana Evleri, statü farkını korumakla birlikte yaşam alanı büyüklüğü, kullanım biçimi ve mekânsal olanaklar açısından daha dengeli bir düzen sunar. Bekar Lojmanları ise fiziksel ölçekte en küçük birim olmasına rağmen, sosyal tesislere doğrudan erişim ve yemek hizmetlerinin merkezî biçimde sağlanması sayesinde bu hiyerarşide ayrıcalıklı bir konuma sahiptir (Öktem, 2004, s.92). Orta kademe konutlarında (Çamlık Evleri ve Memur Apartmanları) yaşam alanı daha ölçülü ve işlevsel bir biçimde kurgulanmıştır. Bu konutlarda diğer konutlardan farklı olarak malzeme kullanımı (ahşap tavanlar, mozaik kaplamalar) ve iç mekân detayları (aydınlatma elemanları, bölücü yüzeyler) aracılığıyla mekânsal deneyim çeşitlenir.

Alt kademe konutlarında mekânsal olanaklar belirgin biçimde azalır, malzeme kullanımı ve iç mekânda donatı çeşitliliği ortadan kalkar. Bu koşullar, yaşam standardının asgari düzeye indirgenmiş olduğunu gösterir. Bununla birlikte, bahçe kullanımı neredeyse tüm konut tiplerinde –apartman tipi birimler (Kübana Evleri, Memur Apartmanları, 38 Evler) dışında– statüye göre değişen ölçekte varlığını sürdürür. Üst kademelerde bahçe, konutun çevresini tanımlayan, özel alan sınırlarını güçlendiren bir mekânsal ayrıcalık sunarken işçi konutlarında ise ekim–dikim alanı olarak işlev görür ve gündelik yaşamın üretken bir uzantısına dönüşür.

Fabrika çalışanlarının mekânsal ve sosyo-kültürel gereksinimleri göz önünde bulundurularak, eğitim ve sağlık yapıları (anaokulu, ortaokul, lise, hastane) ile kültür ve rekreasyon alanları (sinema, stadyum, havuzlu bahçe, kulüpler, sosyal tesis) gibi farklı işlevleri kapsayan bütüncül bir mimari program geliştirilir. Bu doğrultuda sosyal alanlar, yerleşkenin geneline dengeli biçimde yayılmış görünür; ancak erişim mesafeleri ve kullanım biçimleri, statü farklarını belirginleştirir. Yenişehir Mahallesi, bu sosyal altyapının merkezini oluşturur, buna karşılık Ergenekon Mahallesi ayrıcalıklı merkezlerden fiziksel olarak kopuk biçimde konumlanır.

1930'ların modern refah ideali doğrultusunda, Yenişehir'de barınmanın ötesinde sosyal yaşamı örgütleyen bir sistem kurgulanır (Kaya, 2011, s.100). Burada çalışan işçiler, memurlar ve mühendisler için ayrı sosyal tesisler ve kulüpler inşa edilir. Konutlardaki statü farkı bu tesislerde de yeniden üretilir. Böylece Memurlar Kulübü, Mühendisler Kulübü ve İşçi Kulübü, sınıflar arası ayrışmayı görünür kılan mekânsal yapılar haline gelir (Çabuk, 2017, s.84; Kaya, 2011, s.100). Bu kulüpler, işgücü tabakalaşmasının simgesel ifadeleri ve statü farklarının mekânsal temsilleri niteliğindedir. Kulüplerin fiziksel kurgusu da bu hiyerarşiyi pekiştirir. Memur ve Mühendis Kulüpleri, Yenişehir'in merkezinde yer alır ve üyelik sistemiyle işleyen bu yapılar, kullanıcıların boş zamanlarında sosyalleşme, yemek yeme ve dinlenme alanları olarak işlev görür. Benzer biçimde, 1948'de yapılan Havuzlu Bahçe, bar, lokanta, yüzme havuzu ve dinlenme alanlarından oluşur;

Yenişehir'in kalbi konumundadır. Herkese açık bir kullanım sunsa da yalnızca üst düzey personelin kutlamaları ve düğünleri bu mekânda gerçekleşir. Buna karşılık İşçi Kulübü, yalnızca işçilerin düğünleri ve gündelik eğlencelerine ev sahipliği yapar (Çabuk, 2017, s.85-86). Bu ayırım, sosyal hizmetlere erişim biçimlerinde de kendini gösterir. Üst düzey mühendis ve memurların kaldığı Bekar Lojmanları, sosyal tesislerle doğrudan bağlantılıdır ve buradan ücretsiz yemek hizmeti alır. Buna karşın, işçi pavyonlarında kalan bekar işçiler, aynı hizmetten yararlanamaz, kendi koğu alanlarında yemek ve dinlenme gereksinimlerini karşılar.

Memur, mühendis ve işçi gruplarının yalnızca kulüpleri değil, ulaşım araçları, yemekhaneleri ve boş zaman mekânları da birbirinden farklı biçimlerde örgütlenir (Aydın, 2018, s.279). Böylece yerleşke, çok katmanlı yapısıyla görünürde "sosyal eşitlik" izlenimi verirken, gündelik yaşam düzeyinde sınıfsal ayrımı mekânsal olarak görünür kılan bir sistem üretir.

Şekil 5. Karabük Demir-Çelik Fabrikası Farklı Kullanıcı Gruplarına Ait Konut Tiplerine Konut Ait Cephe Görünüşleri. a) Genel Müdür Evleri, b) Müdür Evleri, c) Memur Evleri, d) Kübana Evleri, e) Bekar Lojmanları, f) Çamlık Evleri, g) Memur Apartmanları, h) 38 Evler, i) Yüzevler, j) Dereevler, j) İşçi Pavyonları (Öktem, 2004, s.98-116).

Karabük Demir-Çelik yerleşkesinde konut cepheleri genellikle modernist sadeleşmenin ortak bir diliyle tasarlanmıştır (Şekil 5). Bu ortak dil içinde sınıfsal ayırım, doğrudan gösterişten çok oran, ritim, malzeme ve kütle ilişkilerinde okunaklı hale gelir. Şekil 5'te üst kadroya ait konutlarda daha nitelikli malzeme kullanımı, cephe hareketliliği ve balkon düzenlemeleri öne çıkarken, özellikle Kübana Evleri mozaik kaplama, cam yüzeyli balkon hattı ve metal rıht hatlarıyla diğer konut tiplerinden ayrışır. Alt kademe konutlarında ise cephe dili daha sade, tekrarlı ve işlevsel bir karakter gösterir; bu yapılarda modernist estetik, temsil gücünden çok barınma gereksinimine bağlı olarak biçimlenir. Buna karşın 38 Evler'deki balkon çıkmaları, De Stijl ve Bauhaus etkilerini çağrıştıran düzenleme anlayışıyla yerleşke bütününde işçi konutlarına ait sınırlı sayıdaki cephe hareketlerinden biri olarak dikkat çeker (Öktem, 2004, s. 112). Böylece Karabük yerleşkesinde cephe, sınıfsal farklılıkları doğrudan teşhir eden bir gösteriş düzeni kurmaz; bu farklılıkları modernist ortak dil içinde oran, malzeme ve kütle ilişkileri üzerinden hissettirir.

İnceleme sonucu Karabük Demir-Çelik yerleşkesinde hegemonik yapı, açık bir sınıfsal bölünmeden çok, mekânsal ve sosyal örgütlenme biçimleri aracılığıyla kurulur. Yerleşim, üretim alanından gündelik yaşama kadar uzanan çok katmanlı bir düzen oluşturur. Ancak bu düzen, görünürdeki bütüncül planına rağmen, sınıflar arası ve sınıf içi ayrımları örtük biçimde yeniden üretir.

Genel Müdür Evleri'nin üretim alanına hâkim, manzaraya açık konumu ve özerk yeşil kuşaklarla çevrelenmiş yapısı, yönetici sınıfa hem fiziksel hem sembolik bir üstünlük sağlar. Yönetim sınıfı böylece hem gözetleyen hem de kendi konumunu doğallaştıran bir yaşam biçimi içinde yer alır. Yenişehir Mahallesi'nde yer alan üst ve orta sınıf konutları (Müdür Evleri, Memur Apartmanları, Kübana Evleri ve Bekar Lojmanları), birbirinden kesin sınırlarla ayrımaz. Bu durum, açık bir hiyerarşi yerine katmanlı bir rıza mekanizması oluşturur. Müdür, mühendis ve memur konutları benzer mekânsal standartlara sahip olsa da (yakın metrekare, benzer oda sayısı, ortak ulaşım ağı), iç mekân özellikleri ve mekânsal olanaklar statüye göre farklılaşır. Özellikle Kübana Evleri'nin mozaik kaplamalı cepheleri ve iç mekândaki donatı ölçeğindeki detaylar statüyü temsil eden ayrıcalıklı bir sembolik alan yaratır. Bu farklar çatışma üretmez aksine, aidiyet üzerinden rızayı güçlendirir.

Orta kademe konutlarında (Çamlık Evleri ve Memur Apartmanları) rıza, ölçülü bir refah anlayışıyla desteklenir. Ahşap tavanlar, veranda ve küçük bahçeler gibi detaylar, kullanıcıya görece bir konfor ve aidiyet hissi sağlar.

Alt sınıfa ait Ergenekon Mahallesi konutları (Yüzevler, Dereevler, 38 Evler) ise görünürde eşit koşullar sunar, fakat erişim mesafesi, yapı kalitesi ve donatı düzeyi bakımından belirgin farklar taşır. Yüzevler ve Dereevler daha küçük ve sade yapılardır, ancak bahçelerin ekim-dikim alanına dönüşmesi, işçilerin kendi yaşam alanlarını dönüştürme pratikleri aracılığıyla kısıtlı ama somutlaşan bir rıza biçimi üretir. Buna karşın, Bekar İşçi Pavyonları'nda bireysel yaşam tümüyle ortadan kalkar, koğuş sistemi, 'zor'un mekânsal karşılığına dönüşürken ortak kullanıma açık berber, yemekhane ve dinlenme alanları kısmi bir aidiyet duygusu ve rıza yaratır.

Sosyal tesisler sistemi bu çok katmanlı yapıyı daha da belirginleştirir. Yenişehir Mahallesi'nde yer alan kulüpler (Mühendisler, Memurlar ve İşçiler Kulüpleri), yüzeyde modern refahın ve sosyal bütünlüğün göstergesi gibi görünür. Oysa üyelik sistemi ve kullanım sınırları, toplumsal tabakalaşmayı yeniden üretir. Bu mekânlarda sosyalleşme, statü farklarının gündelik etkileşim içinde meşrulaştığı bir süreç halini alır. Böylelikle mekânsal ve sosyal örgütlenme içinde fabrika, üretim süreçleri ile gündelik yaşamın tüm

alanlarını tanımlayan bir otoriteye dönüşür. 1950'lerin ortalarına kadar Karabük'te eğitimden sağlığa, alışverişten kültürel etkinliklere kadar her şeyin fabrikanın denetiminde olması bu hegemonik bütünlüğün en açık göstergesidir (Çevik, 2003, s. 47-52). Aydın'ın ifadesiyle "fabrika Karabük'te 'her şey' olur" (Aydın, 2018, s.275).

6. Değerlendirme ve Sonuç

Erken Cumhuriyet dönemi sanayi yerleşkeleri, Gramsci'nin hegemonya kavramının mekânsal karşılıklarını gözlemek açısından önemli örnekler sunar. Bu çalışmada incelenen Kayseri Sümerbank Bez Fabrikası ve Karabük Demir-Çelik Fabrikası yerleşkeleri, üretim–barınma–sosyal yaşam ilişkilerinin aynı ideolojik çerçevede ancak farklı mekânsal biçimlerde kurulduğunu gösterir.

Kayseri'de üretim alanı ile konutlar aynı fiziksel çerçevede bütünleştiği için, hiyerarşik ayrımlar konum, metrekare/oda sayısı ve mekânsal olanaklarda daha doğrudan görünür hale gelir. Üst düzey yönetici konutlarının üretim alanına yakın ve özerk yeşil kuşaklarla ayrılmış konumları rızayı *-fabrikada barınmak-* ayrıcalık üzerinden kurar. Alt kademedeki işçi konutlarının fabrikanın çeperinde sosyal alanlardan ayrılmış konumu ise zoru mekân üzerinden kurumsallaştırır. Kampüs ölçeğinde örgütlenen bu yerleşim modeli, üretim, barınma ve gündelik yaşamı tek merkezli bir denetim alanı içinde toplar; böylece hegemonya daha yoğun, daha doğrudan ve daha görünür biçimde işler. Kayseri'deki koşu tipi barınma da bu mantığın en belirgin örneklerinden biridir: kolektif yaşam, üretim disiplinine yakınlık, sınırlı mahremiyet ve fabrikanın gündelik ritmine doğrudan eklemlenme, zoru ve rızayı aynı mekânsal yoğunluk içinde birleştirir.

Buna karşılık Karabük'te yerleşim fabrika dışına çıkarak kentsel dokuya açılır. Böylelikle fabrikanın denetim sınırı gevşer; hegemonya tek bir kampüs düzeni içinde değil, mahalle ölçeğinde dağılmış sosyal ilişkiler, erişim biçimleri ve gündelik pratikler üzerinden işler. Yenişehir Mahallesi'nin kulüpleri, havuzlu bahçesi ve sosyal tesisleri, görünürde modern refahın sembolleri olsa da üyelik sistemleri ve erişim farklılıkları yoluyla statü farklarını kurumsallaştırır. Burada rıza, katılım ve aidiyet diliyle; zor ise erişim kısıtları, hizmet farklılıkları ve kentsel yaşam içindeki derecelenmiş konumlar üzerinden kurulur. Bekârlara ayrılan barınma birimleri de bu ölçeksel farkı görünür kılar: Kayseri'deki koşu modeli üretim alanına sıkı biçimde bağlı, daha kolektif ve disiplinli bir barınma rejimi üretirken; Karabük'teki bekar lojmanları, mahalle ölçeğine eklemlenen daha parçalı ve dolaylı bir hegemonya biçimi içinde, statü farklarını barınma standardı ve kentsel erişim ilişkileri üzerinden yeniden üretir.

Her iki örnek de hegemonyayı salt "yönetici–işçi" ekseninde değil, sınıf içi mikro hiyerarşiler içinde de kurar. Kayseri'de yöneticiler arasındaki plan, metrekare ve bahçe kullanımı farkları, hiyerarşiyi görünür kılan ama çatışma üretmeyen bir rıza biçimi oluşturur. Karabük'te benzer biçimde üst, orta ve alt kademe konutları arasındaki farklar, aidiyet hissiyle dengelenen bir statü düzeni yaratır. Her iki yerleşkede de modernist estetik, farkı belirgin bir biçimde sergilemek yerine oran, ritim ve kütle ilişkilerinde gizleyerek hiyerarşiyi normalleştirir.

Sekiz mekânsal ölçüt üzerinden yapılan karşılaştırma, bu farklılaşmayı daha somut biçimde görünür kılar. Kayseri'de konum, sosyal alan ilişkisi, kat sayısı, daire büyüklüğü, oda sayısı ve mekânsal olanaklar açısından sınıflar arası fark belirgindir; cephe dili ise farkı estetik birlik içinde gizleyerek normalleştirir. Buna karşılık Karabük'te konum ve sosyal alan ilişkileri hala hiyerarşiktir, ancak daire büyüklüğü, oda sayısı ve mekânsal özelliklerde farklar azalır, alt sınıf konutlara yapılan iyileştirme müdahaleleri ile orta ve alt sınıflar arasındaki sınırlar daha geçirgen hale gelir.

Sonuç olarak, fabrika sınırı içinde yerleşim modeli sunan Kayseri'de iktidar daha doğrudan, zoru görünür kılacak biçimde kurumsallaşırken; kente açılan Karabük'te rıza daha yaygın ve gündelik pratiklere dağılmış biçimde üretilir. Her iki durumda da üst sınıfın ayrıcalığı ile alt sınıfın asgari yaşam koşulları arasındaki belirgin fark sistemin ideolojik sürekliliğini koruyan belirleyici eksen olarak varlığını sürdürür. Böylece işçi konutu, bu sistemde modern refah ideali ile disiplinler denetimi aynı anda üreten hegemonik bir aygıt olarak belirir.

Bununla birlikte çalışma, kapsamı gereği Erken Cumhuriyet dönemi işçi yerleşkelerinin tüm örneklerini değil, iki yerleşke üzerinden geliştirilen karşılaştırmalı bir çözümlemeyi temel almıştır. Ayrıca mekânsal ve yazılı kaynaklara dayanan bu inceleme, gündelik yaşam deneyimini doğrudan aktaran sözlü tarih verilerini içermemektedir. Gelecek araştırmalarda farklı yerleşkelerin karşılaştırmaya dahil edilmesi ve sözlü tarih, arşiv ve kullanıcı anlatılarının birlikte değerlendirilmesi, hegemonya ile mekânsal örgütlenme arasındaki ilişkinin daha ayrıntılı biçimde ortaya konmasını sağlayabilir. Bu çerçevede, Türkiye örneğinin şirket kasabaları, bahçe-şehir tipi endüstriyel yerleşimler ya da sosyalist sanayi kentleriyle karşılaştırmalı olarak ele alınması, ileride geliştirilebilecek ayrı bir araştırma hattına işaret etmektedir.

Katkı Oranı

Makalenin kavramsal çerçevesi, birinci ve ikinci yazarın danışmanlığında oluşturulmuştur. Literatür taraması, arşiv incelemesi ve analiz süreci birinci yazar tarafından yapılmıştır.

Çıkar Çatışması Beyanı

Çalışmanın tüm yazarları bu çalışmada, sonuçları veya yorumları etkileyebilecek herhangi bir maddi veya diğer asli çıkar çatışması olmadığını beyan etmektedirler.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Yapılan çalışmada araştırma ve yayın etiğine uyulmuştur, Etik Kurul izni gerekmemiştir.

Kaynaklar

Acar, N. (1983). Üretim Süreçlerinin Mekânsal Dönüşümü: Fabrikanın Yükselişi. *Mimarlık*, 4, 17-18.

Anderson, P. (1988) Antonio Gramsci: Hegemonya, Doğu/Batı Sorunu ve Strateji (Tarık Günersel, Çev.). İstanbul: Alan.

Arıtan, Ö. (2004). Kapitalist/Sosyalist Modernleşme Modellerinin Erken Cumhuriyet Dönemi Mimarlığının Biçimlenişine Etkileri-Sümerbank Kit Yerleşkeleri Üzerinden Yeni Bir Anlamlandırma Denemesi (Doktora Tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir.

Arıtan, Ö. (2009). Sümerbank Yerleşkeleri: Cumhuriyet Modernleşmesi'nin İdeolojik Varyasyonlarına İlişkin Mekânsal Bir Okuma. Ali Cengizkan (Ed.), *Fabrikada Barınmak-Erken Cumhuriyet Döneminde İşçi Konutları: Yaşam, Mekân ve Kent içinde* (s. 176-213), Ankara: Arkadaş.

Aries, P. (1962). *Centuries Of Childhood: A Social History Of Family Life*. New York: Alfred A Knopf.

Asıliskender, B. (2002). *Cumhuriyetin İlk Yıllarında Mimaride 'Modern' Kimlik Arayışı; Sümerbank Kayseri Bez Fabrikası Örneği (Yüksek Lisans Tezi)*. İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü. İstanbul.

Asıliskender, B. (2009a). *Modernleşme ve Konut; Cumhuriyet'in Sanayi Yatırımları ile Kayseri'de Mekânsal ve Toplumsal Değişim (Doktora Tezi)*. İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü. İstanbul. <https://polen.itu.edu.tr/items/fa1faf4c-66cb-48d0-91b7-cda42e6a9651>

Asıliskender, B. (2009b). *Anadolu'da 'Modern' Bir Yaşam Kurmak: Sümerbank Kayseri Bez Fabrikası ve Lojmanları*. Ali Cengizkan (Ed.), *Fabrikada Barınmak- Erken Cumhuriyet Döneminde İşçi Konutları: Yaşam, Mekân ve Kent içinde* (s. 111-129), Ankara: Arkadaş.

Aydın, B. (2018). *Karabük'te 'Fabrika'nın Kuruluşu ve İlk İşçiler: 1940'lı Yıllarda Çeltik Tarlasından Sanayi Kentine Dönüşüm*. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 65, 265-283. doi: 10.16992/ASOS.13380.

Bakar, S. & Yamaçlı, R. (2017). *İşçi Evlerinin Tarihsel Gelişimi Bağlamında Eskişehir Tülomsaş İşçi Evleri Üzerinden Bir Değerlendirme*. *Düzce Üniversitesi Bilim ve Teknoloji Dergisi*, 5 (2), 34-49. <https://Dergipark.Org.Tr/Tr/Pub/Dubited/Issue/27453/289120>

Boratav, K. (1993). *Türkiye İktisat Tarihi 1908-1985*. Ankara: Gerçek.

Bozdoğan, S. (2012). *Modernizm ve Ulusun İnşası: Erken Cumhuriyet Türkiye'sinde Mimari Kültür*. İstanbul: Metis.

Bükrücü Kazkondur, Ş., & Aydılek, E. (2015). *Antonio Gramsci'nin Marksist Düşünceye Katkıları*. *Selçuk Üniversitesi Sosyal ve Teknik Araştırmalar Dergisi*, 9, 9-18.

Cengizkan, A. (2009). *Fabrika'da Barınmak: Erken Cumhuriyet Dönemi'nde Türkiye'de İşçi Konutları: Yaşam, Mekan ve Kent*. Ankara: Arkadaş.

Çabuk, S. (2017). *Cumhuriyet Dönemi Karabük Kentinin Biçimlenişi ve Kamu Mekânları*. Selma Çelikyay (Ed.), *Kamusal Alanların Mekânsal Organizasyonu içinde* (s. 69-91) *Bartın Üniversitesi No: 30 Fen Bilimleri Enstitüsü No: 01*.

Çevik, M. (2003) *Sociospatial Impacts Of Industrialization: The Case Of Karabük, (Yüksek Lisans Tezi)*, Ortadoğu Teknik Üniversitesi Şehir ve Bölge Planlama. Ankara. <https://open.metu.edu.tr/handle/11511/14062>

Daldal, A. (2014). *Power and Ideology in Michel Foucault and Antonio Gramsci: A Comparative Analysis*. *Review of History and Political Science*, 2 (2), 149-167.

Demirović, A. (2009). *Foucault, Gramsci and critical theory: Remarks on their relationship [Yayımlanmamış çevrimiçi metin]*. Technical University Berlin. <https://www.lancaster.ac.uk/cperc/docs/CR-Demirovic-Foucault.pdf>

Doğan, Ç. E. (2009). *Nazilli Basma Fabrikası Yerleşimi: Tarihçe ve Yaşantı*. Ali Cengizkan (Ed.), *Fabrikada Barınmak- Erken Cumhuriyet Döneminde İşçi Konutları:*

Yaşam, Mekân ve Kent içinde (s. 77-109), Ankara: Arkadaş.

Fontana, B. (2008). Hegemony and Power in Gramsci. Oxfordshire: Routledge.

Foucault, M. (1991). Discipline And Punish: The Birth Of Prison. London: Penguin Books Ltd.

Göktaş, O. (2009). Türkiye'de Lojmanların Oluşumu ve Bu Oluşumun Temellendirilmesi (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
<https://polen.itu.edu.tr/items/85610815-db89-48f5-b387-5c14f6cb8201>

Gramsci, A. (1971). Selection From The Prison Notebooks. London: Lawrence & Wishart.

Güler, B. (2019). Antonio Gramsci'de Hegemonya Kavramı ve Günümüz Siyaset Felsefesine Etkisi (Yüksek Lisans Tezi). Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Bursa.
<https://avesis.uludag.edu.tr/yonetilen-tez/d52c0d5c-6bae-4b99-a297-a2e647dbb4b6/antonio-gramscide-hegemonya-kavrami-ve-gunumuz-siyaset-felsefesine-etkisi>

Hart, G. (2013). Gramsci, Geography, And The Languages Of Populism. Michael Ekers, Gillian Hart, Stefan Kipfer and Alex Loftus (Ed.), Gramsci: Space, Nature, Politics içinde (s. 301–320). Oxford: Wiley-Blackwell.

Jessop, B. (2005). Gramsci As A Spatial Theorist. Critical Review Of International Social And Political Philosophy, 8, 4, 421-437, doi: 10.1080/13698230500204931

Kaya, S. (2011). İdeoloji, Gündelik Yaşam Pratikleri ve Mekân Etkileşiminde Karabük Demir Çelik Fabrikaları Yerleşiminden Öğrendiklerimiz (Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü. Ankara

Kessler, A. (2009). How We Got Here: A History Of Technology And Markets. Harpercollins E-Books: New York.

Kevseroğlu, Ö. (2011). Endüstriyel Miras Alanlarının Kent Peyzajına Entegrasyonunun Değerlendirilmesi: Sümerbank Kayseri Bez Fabrikası Örneği (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü. İstanbul
<https://polen.itu.edu.tr/items/b0131c30-1ea9-434d-8209-0c70f1e89deb>

Kimyon, D. (2021). An Exploration On How Hegemony Exercises Through Urban Space (Doktora Tezi), Ortadoğu Teknik Üniversitesi Şehir ve Bölge Planlama. Ankara. <https://open.metu.edu.tr/handle/11511/91689>

Kipfer, S. (2013). City, Country And Hegemony: Antonio Gramsci's Spatial Historicism. Michael Ekers, Gillian Hart, Stefan Kipfer and Alex Loftus (Ed.), Gramsci: Space, Nature, Politics içinde (s. 83-103). Oxford: Wiley-Blackwell.

Kök, B. (2023). Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı Kapsamında Yapılan Sümerbank Fabrika Yerleşmelerinin Koruma Bağlamında İncelenmesi: Kayseri Sümerbank Bez Fabrikası Örneği (Yüksek Lisans Tezi). Başkent Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü. Ankara.

Kuruç, B. (1999). Cumhuriyet Döneminde İktisat Politikaları Üzerine Gözlemler. Zeynep Rona (Ed.), Bilanço 1923-1998 içinde (s. 21-32). İstanbul: Tarih Vakfı.

Laclau, E. & Mouff, C. (2015). Hegemonya ve Sosyalist Strateji- Radikal Bir Politikaya Doğru. (Ahmet Kardam, Çev.). İstanbul: İletişim.

Nartkaya, E. & Dinçer, A.E. (2024). Preservation Of 20th-Century Residential Areas and a Proposal For Karabük Yenişehir Settlement. Buildings 2024, 14, 2984. doi: [10.3390/buildings14092984](https://doi.org/10.3390/buildings14092984)

Öktem, S. (2004). Türkiye Cumhuriyeti'nde Modernleşme Hareketi; Karabük Demir Çelik Fabrikaları Yerleşimi Örneği. (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü. İstanbul. <https://polen.itu.edu.tr/items/e298073e-bf0e-409f-9b84-5bf288177a93>

Öktem, S. (2009). Karabük Demir Çelik Fabrikaları ve Yerleşimi. Ali Cengizkan (Ed.), Fabrikada Barınmak- Erken Cumhuriyet Döneminde İşçi Konutları: Yaşam, Mekân ve Kent içinde (s. 157-175), Ankara: Arkadaş.

Poulantzas, N. (2014). Kapitalist Devlette Siyasal İktidar ve Toplumsal Sınıflar (Şule Ünsaldı, Çev.). Ankara: Epos.

Sancaktaroğlu Bozkurt, S. (2021). Gramsci'nin Hegemonya Kavramı Bağlamında Kültürel Öğelerin Çevirisi. Çeviribilim ve Uygulamaları Dergisi, (31), 251-274. doi: [10.37599/ceviri.1020046](https://doi.org/10.37599/ceviri.1020046)

Semiz, Y., & Toplu, G. (2019). Cumhuriyet Döneminde Devlet Tarafından Kurulan İlk Sanayi Kuruluşu Kayseri Sümerbank Bez Fabrikası. Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 45, 29-59. doi: [10.21563/sutad.636097](https://doi.org/10.21563/sutad.636097)

Sönmez, M. (1999). 75 Yılın Sanayi Politikaları. Oya Baydar (Ed.), 75 Yılda Çarklardan Çiplere içinde (s. 1-19). İstanbul: Tarih Vakfı.

Tazefidan, K., & Porsuk, S. (2023). Çağdaş Sosyal Teoride Antonio Gramsci. Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 25(4), 1526-1539. doi: [10.32709/akusosbil.1116215](https://doi.org/10.32709/akusosbil.1116215)

Tezel, Y.S. (2001) Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt.

Thomas, P. D. (2009). The Gramscian Moment Philosophy, Hegemony And Marxism. The Historical Materialism 24. Boston: Brill.

Toprak, Z. (1988) Sümerbank. İstanbul: Creative.

İnternet Kaynakları

URL-1: <https://www.derwentvalleymills.org/discover/derwent-valley-mills-history/>
Erişim Tarihi: 12/08/2025, 14:30